

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 31

2015

Београд Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Дејан Радичевић

Редакциони одбор: Драгана Антоновић, Гордана Јеремић, Наташа Миладиновић-Радмиливић, Ђорђе Јанковић, Војислав Ђорђевић (секретар), Андреј Обломски (Москва), Анастасиос Антонaras (Солун), Роберт Вејлон (Ан Арбор)

За издавача: Адам Црнобрња

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд

Лектура и коректура: Александра Шуловић

Лектура текста на енглеском: Драган Марјановић

Прелом: Кристијан Релић

Штампа: Colorgrafx, Београд

ISSN 0352-5678

УДК 902/904

JOURNAL OF SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dejan Radičević

Editorial board: Dragana Antonović, Gordana Jeremić, Nataša Miladinović-Radmilović, Đorđe Janković, Vojislav Đorđević (sekretar), Andrey Oblomsky (Moscow), Anastassios Antonaras (Thessaloniki), Robert Whallon (Ann Arbor)

Publisher's representative: Adam Crnobrnja

Journal of Serbian Archaeological Society is a peer-reviewed periodical published annually by: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

Proof reading: Aleksandra Šulović

Proof reading (english text): Dragan Marjanović

Layout: Kristijan Relić

Printed by: Colorgrafx, Belgrade

САДРЖАЈ CONTENTS

ИСТРАЖИВАЧКИ РАДОВИ И РАСПРАВЕ RESEARCH PAPERS AND TREATISES

С. Плавшић: Анализа просторне дистрибуције горелих артефаката и зона горења у слоју 3 Велике Баланице	7
S. Plavšić: Spatial Distribution Analysis of Burnt Artifacts and Combustion Areas in Layer 3 of Velika Balanica Cave	36
V. Dimić: Traseological Markers on Ground Stone Cutting – Implements from Lađarište Site near Vrnjačka Banja	39
В. Димић: Трасеолошки маркери на глачаном каменом оруђу са сечицом са локалитета Лађариште код Врњачке Бање	73
А. М. Обломский: Археологическая культура Сарматов–Лимигантов, взгляд с востока	75
А. М. Обломски: Археолошка култура Сармата–Лимиганата, поглед с истока	114
S. Oța, A. Comșa: On a Grave Discovered in Pecica–Hăblău (Monastery of Ahtum) (Arad County)	143
С. Оца, А. Комша: О гробу откривеном на локалитету Пећка–Хаблау (Ахтумов манастир) (округ Арад)	153

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА EXCAVATIONS AND SURVEYS

Д. Михаиловић, Ј. Боровић Димић, В. Димић, И. Кајтез, Н. Гавриловић, Е. Хефтер: Рекогносцирања налазишта из горњег и средњег палеолита на североисточним обронцима Гоча	165
D. Mihailović, J. Borović Dimić, V. Dimić, I. Kajtez, N. Gavrilović, E. Heffter: Surveying Lower and Middle Palaeolithic Sites on the Northeastern Slopes of Goč Mountain	180

С. Фидановски, Е. Зечевић: Два средњовековна гробља у Ритопеку код Београда	187
S. Fidanovski, E. Zečević: Two Medieval Graveyards in Ritopek near Belgrade	216
С. Трифуновић: Полузеमुница предтурског доба из Банатског Карловца	221
S. Trifunović: The Semi-Dugout House from Pre-Ottoman Period in Banatski Karlovac	227
Д. Радичевић, В. Миливојевић, Д. Црнчевић: Ђурине ћелије на Руднику: прелиминарни резултати археолошких истраживања у 2014. и 2015. години	233
D. Radičević, V. Milivojević, D. Crnčević: Đurine ćelije at the Rudnik Mountain: Preliminary Results of Archaeological Research in 2014 and 2015 ...	254

ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

В. Филиповић: Прилог познавању бронзаних стрела на централном Балкану током периода Вг С–На А	257
V. Filipović: Contribution to the Study of the Bronze Arrows on the Central Balkan Territory during Br C–Na A Periods	267
М. Лазић, М. Ружић: Оловна икона подунавских коњаника из Сувог Села код Дебрга – касноантичка светиња или... ..	271
M. Lazić, M. Ružić: The Lead Icon of Danubian Horsemen from Suvo Selo near Debrc – A Late Roman Cult Object or... ..	279
М. Радишић: Касноантички и рановизантијски случајни налази са локалитета Градац–Грбавче у околини Сврљига	285
M. Radišić: Late Antique and Early Byzantine Chance Finds from the Site of Gradac–Grbavče in the vicinity of Svrlijig	299

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИЛОЗИ MULTIDISCIPLINARY CONTRIBUTIONS

И. Кајтез: Приступ локализовању палеолитских налазишта на отвореном комбиновањем топографских и геолошких података путем ГИС-а на примеру долине Западне Мораве	303
---	-----

I. Kajtez: An Approach towards Identifying Palaeolithic Open-air Sites by combining Topographic and Geological Data in GIS: Case Study of Zapadna Morava Valley	318
---	-----

СЕСИЈА „УПОТРЕБА И ЗНАЧЕЊЕ ТЕРМИНА У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ. КАДА КАЖЕМ ____ МИСЛИМ НА ____”

SESSION “THE USAGE OF TERMINOLOGY IN PREHISTORIC ARCHAEOLOGY. WHEN I SAY ____ I MEAN ____”

Сесија „Употреба и значење термина у праисторијској археологији. Када кажем ____, мислим на ____” (The Usage of Terminology in Prehistoric Archaeology. When I Say ____, I Mean ____), одржана на XXXVIII скупштини и годишњем скупу Српског археолошког друштва 5. јуна 2015. године (Р. Балабан, М. Лопичић, Н. Ћосић)	319
Р. Балабан, М. Митровић, Н. Ћосић: Проблеми терминологије у праисторијској археологији	321
R. Balaban, M. Mitrović, N. Ćosić: Problems of Terminology in Prehistoric Archaeology	337
В. Живковић, М. Живковић: Енглеско-српски речник конзервације археолошке керамике	339
V. Živković, M. Živković: English-Serbian Dictionary of Conservation of Archaeological Ceramics	353
В. Богосављевић Петровић: Терминологија о камену и каменим артефактима у раним радовима Јована Жујовића	355
V. Bogosavljević Petrović: Stone Tools Terminology in the Early Works of Jovan Žujović	369
Ј. Шарић: Неодговарајућа употреба термина на примеру сировина за израду окресаних артефаката	371
J. Šarić: Inappropriate Usage of Terms in the Case of Characterization of Raw Material used for the Production of Chipped Stone Artifacts	377
В. Димић: О појединим терминолошким и интерпретативним проблемима у студијама глачаног и абразивног каменог оруђа	379

V. Dimić: About some Terminological and Interpretative Problems in Ground and Abrasive Stone Tools Studies	398
C. Витезовић: Основна терминологија у анализи праисторијских коштаних индустрија	399
S. Vitezović: Basic Terminology in Analysis of Prehistoric Bone Industries	409

ПРИКАЗИ REVIEWS

10th Meeting of the Worked Bone Research Group of the ICAZ (International Council of ArchaeoZoology) Београд, 25–30. август 2014. (Д. Антоновић)	413
Katherine Szabó, Catherine Dupont, Vesna Dimitrijević, Luis Gómez Gasté-lum, Nathalie Serrand (eds.), <i>Archaeomalacology: Shells in the Archaeological Record</i> . BAR International Series 2666. (Oxford, Archaeopress, 2014, 256 pp, ISBN 978-1-4073-1308-5) (С. Витезовић)	417
Monica Mărgărit, Gaëlle le Dosseur, Aline Averbouh (eds.), <i>An overview of the exploitation of hard animal materials during the Neolithic and Chalcolithic. O privire asupra exploataării materiilor dure animale de-a lungul neoliticului și calcoliticului: proceedings of the GDRE Prehistos Work-Session: Târgoviște, 5-9 november 2013</i> . (Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2014, 328 pp, ISBN 978-606-537-256-6) (С. Витезовић)	419

IN MEMORIAM

Борислав Јовановић (1930–2015) (Р. Васић)	421
Академик Борислав Јовановић – великан светске археометалургије (М. Радивојевић)	424
Војислав Трбуховић – Тибуло (1930–2015) (М. Ц. Церовић)	431

КАСНОАНТИЧКИ И РАНОВИЗАНТИЈСКИ СЛУЧАЈНИ НАЛАЗИ СА ЛОКАЛИТЕТА ГРАДАЦ–ГРБАВЧЕ У ОКОЛИНИ СВРЉИГА¹

Милица Радишић

Археолошки институт, Београд

e-mail: mveselicic@yahoo.com

Прегледни рад

Примљено: 14. 4. 2015.

УДК: 904:725.96(398)“03/05”

Прихваћено: 30. 6. 2015.

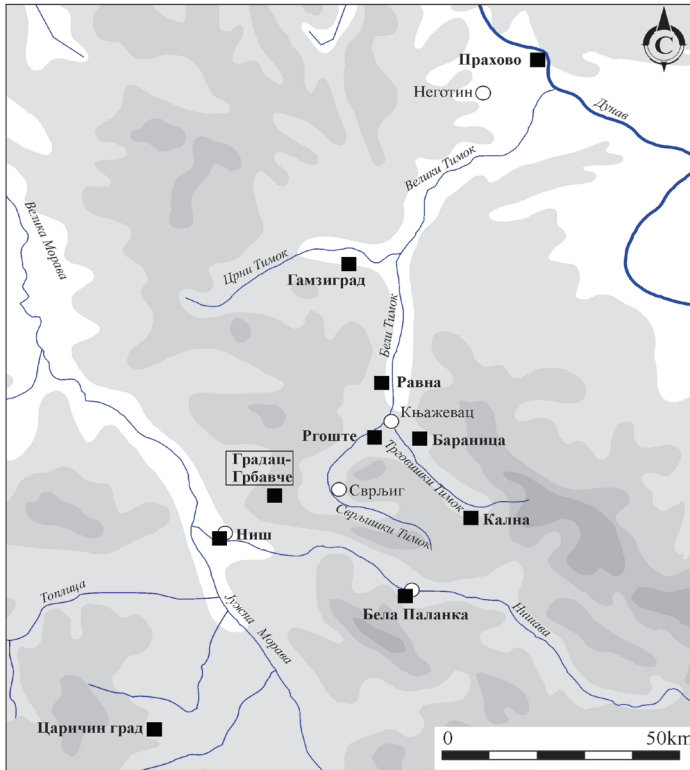
902.2(497.11)

Апстракт: У раду су приказани случајни налази из периода IV–VI века са локалитета Градац у селу Грбавче код Сврљига, где се налазе остаци утврђења. Поред тога што није археолошки истраживан, локалитет је добрим делом уништен, тако да предмети о којима је реч представљају једине расположиве податке. Ти налази су претходно каталошки публиковани, а овом приликом се даје њихова детаљна анализа и разматра историјски контекст. Аутор претпоставља да је утврђење могло бити изграђено већ током касне антике, а обновљено у склопу великих градитељских подухвата у Илирику за владавине цара Анастасија I (491–518) и Јустинијана I (527–565). Поједини налази указују на могућност да је положај Градца био коришћен и током средњег века.

Кључне речи: Градац, Сврљиг, утврђење, фибуле, касноантички период, рановизантијски период

Током последњих неколико деценија на подручју Србије евидентно је преко 250 локалитета са остацима утврђења из периода касне антике и ране Византије (Милинковић 2010, 226; Милинковић 2012, 299–300; Bulić 2013, 191–209, са литературом). Из године у годину њихов број се увећава. Поред систематских рекогносцирања и ископавања, непосредна сазнања о појединим налазиштима стичу се захваљујући случајним налазима доспелим у музејске збирке, најчешће путем откупа или поклона. Тему нашег рада представљају управо такви налази, који потичу са локалитета Градац у селу Грбавче код Сврљига, а данас се чувају у Завичајној музејској збирци

¹ Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

Карта 1. Положај локалитета Градац–Грбавче и важнији касноантички и рановизантијски локалитети у југоисточној Србији (подлога за карту добијена је од др Михаила Милинковића)

Map 1. Position of Gradac–Grbavče site and most important Late Antique and Early Byzantine sites in the South Eastern Serbia (marked on an original map supplied by Dr. Mihailo Milinković)

при Културном центру Сврљига.² Предмети о којима ће бити речи већ су презентовани у скорашњем прегледу археолошких налазишта у Сврљигу и околини (Петровић et al. 2012), али се овом приликом они детаљније анализирају и тумаче у историјском контексту. С обзиром на то да локалитет Градац донедавно није био познат стручној јавности, он се и не налази на постојећим картама утврђења са територије Србије (Milinković 2008, Abb. 1–2; Милинковић 2010, сл. 282–284; Bulić 2013, Т. 5).

Село Грбавче смештено је у подножју планине Калафат око 13 км западно од Сврљига (карта 1). Припада старијим селима овог подручја бу-

² Захваљујем колеги Војиславу Филиповићу из Археолошког института и Славиши Миливојевићу, управнику Завичајне музејске збирке у Сврљигу, који су ми омогућили увид у материјал.

дући да се помиње у турским дефтерима из XV века (Голубовић 2002, 10). Сам локалитет Градац представља стеновито узвишење (609 м) на рубу села, приступачно једино са западне стране, поред кога води стари пут који повезује Нишку са Сврљишком котлином. Чине га два блиска, једном председлином одвојена дела, на којима се налазе материјални трагови постојања објеката.

Сл. 1. Утврђење Градац, 1984. (према: Filipović and Petrović 2012, Fig. 3a)
Fig. 1. Gradac fort, 1984 (after: Filipović and Petrović 2012, Fig. 3a)

Налазиште је први пут евидентирано 1934. године приликом пописивања археолошких споменика овога краја, које је спроведено на иницијативу Адама Оршића Славетића, чиновника Моравске бановине и кустоса Историјско-етнографског музеја у Нишу. Тада је без детаљнијих података Градац описан као место где постоје старе зидине (Јеремић 2013, 30–31).³ Када су осамдесетих година прошлог века стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Ниша вршили рекогносцирање општине Сврљиг, констатовани су остаци зидова ширине око 1,5 м (сл. 1), неколико кула и мање подграђе. Међутим, у наредном периоду мештани су интензивно уништавали локалитет разграђујући бедеме и односећи камен за своје потребе, а уз то су вршена и нелегална ископавања (Петровић et al. 2012, 41; Filipović

³ Извештаје о налазиштима слали су школски надзорници и председници општина и судова, према упутствима Министарства просвете Краљевине Југославије.

and Petrović 2012, 50; Миливојевић 2013, 62–63). Такође, током радова на одржавању локалног водовода које је на локалитету изводила једна грађевинска фирма из Сврљига, према неким проценама, уништена је површина од преко 5.000 м² (Филиповић и Миливојевић 2008, 109, нап. 5). Због свега тога данас је ово узвишење готово сасвим огољено и тек се понегде уочавају остаци темељних зона фортификација и грађевина (сл. 2).

Сл. 2. Утврђење Градац, 2007. (према: Filipović and Petrović 2012, Fig. 3b)
 Fig. 2. Gradac fort, 2007 (after: Filipović and Petrović 2012, Fig. 3b)

У подножју Градца ка југу, поред сеоског потока Рипљака, налази се Црква Св. Тројице која је заснована „на темељима старијег сакралног објекта”, а поред њеног улаза прислоњене су „две кружне античке базе” (Миливојевић 2013, 62–63). Значајно је поменути да су на површинама уз десну обалу потока проналажени предмети материјалне културе из античког и рановизантијског периода (Миливојевић 2013, 63), што све може да указује да локалитет обухвата и ближе окружење Градца.

Нумизматички налази са простора утврђења нису бројни, али припадају широком временском распону од средине III до треће четвртине VI века. Ковани су за време владавине цара Филипа I (244–249), Анастасија I (491–518), Јустина I (518–527) и Јустинијана I (527–565) (Миливојевић 2013, 63–64, кат. бр. 228–235). Поред новца, за хронолошку слику локалитета посебно су важни налази четири фибуле.

Једна гвоздена лучна фибула припада типу *Viminacium–Novae*, са спиралном главом која носи тетиву и кратком правоугаоном стопом спирално увијеног краја. На доњој страни стопе налази се олучасти држач за иглу, која није очувана. Дужина фибуле износи 5,8 цм (Т. I/1) (Петровић et al. 2012, 188, кат. бр. 72). Према разматрањима Софије Петковић тежиште употребе оваквих фибула, релативно честих на територији данашње Србије је у другој половини IV и првој половини V века, уз могућност да се јављају већ од почетка IV века и трају све до последње четвртине наредног столећа (Petković 2010, 320–323, tip 37/B). Њихова већа концентрација констатована је у касноантичком слоју на Гамзиграду (Petković 2010, 323–324, kat. br. 1792–1795, sl. 118, T. LXXVII/1–2), а важно је истаћи да су присутне и на висинским утврђењима касне антике, што показује налаз са локалитета Градац у селу Буце на Великом Јастрепцу (Рашковић 2014, 210, T. 9/3). Један налаз новијег датума потиче са касноантичке некрополе у Давидовцу код Врања (Шпехар et al. 2013, 272, 280, сл. 4/4).

Према неким мишљењима, на територији Бугарске овакве фибуле се користе крајем IV и у V веку (Генчева 2004, 23–24, тип 7в, Т. III/10–12), мада постоје подаци да су пронађене и у нешто старијим насеобинским слојевима, датованим у другу половину IV и прву половину наредног века (Хараламбиева и Атанасов 1992, 93, Т. VII–VIII). Другу варијанту фибула типа *Viminacium–Novae*, која уместо спиралног има дугметасти завршетак на стопи, Софија Петковић датује веома широко, од краја III до почетка VI века (Petković 2010, 320–323, tip 37/A). Понуђено је и знатно уже датовање, од друге трећине V до почетка VI века (Schulze-Dörrlamm 1986, 605–608, 670; Ivanišević et al. 2006, 17, 119, Fig. 8.13–16).

Следећа фибула од гвозђа има посувраћену, фрагментовану стопу и два навоја обмотана између ње и корена лука (Петровић et al. 2012, 188, кат. бр. 74). Глава фибуле носи осовину са опругом чији су крајеви задебљани у виду малих кугли од бронзе. На предњој страни се налази „рог” за блокирање опруге. Доњи део стопе није очуван, док је од игле преостао само један мањи део. Густе урезе у виду мрежастог орнаментa покривају читаву горњу површину фибуле. Дужина предмета износи 3,7 цм (Т. I/2).

Друга фибула од гвозђа, дужине 4,3 цм, такође је фрагментована (Петровић et al. 2012, 189, кат. бр. 78). Недостаје доњи део стопе са држачем за иглу, док је половина игле остала сачувана. Лук фибуле по средини је декорисан са две паралелне урезане линије. На глави и крајевима осовине налазе се задебљања у виду куглица (Т. I/3).

Описане фибуле, као и још једна о којој ће касније бити више речи, припадају великој скупу ратовизантијских фибула које су произвођене и масовно коришћене на балканском подручју током VI и почетком VII века. Иако су према општем изгледу веома сличне, битно се разликују у неким детаљима (ширина стопе и лука, пресек лука, завршетак на глави, декорација и др.). Систематизоване су у више наврата (Vinski 1974; Јанкович 1980; Јанковић 1981; Teodor 1988; Uenze 1992; Хараламбиева и Атанасов 1992; Генчева 2004; Curta and Gândilă 2013), али због недовољно стратиграфских података и тешкоћа приликом издвајања насеобинских фаза унутар ратовизантијских утврђења, развојна линија њихових врста, како се чини, још увек није детаљно разјашњена.

Ипак, у ширем смислу обе наше фибуле могле би се приписати једној групи, чије су карактеристике посувраћена, нешто дужа стопа и два-три навоја, слабије извијен (повијен) лук и тзв. рог или дугме за блокирање опруге (уместо „S” завршетка какав је такође заступљен на ратовизантијским фибулама) на глави. Овакве фибуле у највећем броју су документоване на налазиштима западног Балкана, нарочито у Салони и неким областима у Босни и Херцеговини (Vinski 1974, 39, Т. XXXIII/ 1–12; Buljević et al. 1994, 216, 219–220, kat. br. 3–5; Busuladžić 2008, 31, 45, kat. br. 66–67), па су у литератури назване *западнобалканским (далматинским)* типом (Јанкович 1980, 177; Јанковић 1981, 174–175; Uenze 1992, 151–152, Abb. 7; Milavec 2009, 234–235) или тип *Salona* (Ivanišević et al. 2006, 18–19, 122). Међутим, недавно је потцртано да су оне релативно честе и на налазиштима централнобалканског подручја (Радичевић 2009, 411–416, са литературом).

Нашем примерку са мрежастим орнаментом слична је фибула из гроба 143 са некрополе Више гробаља у Костолцу, чији је лук орнаментисан мрежастим мотивом, док је стопа неукрашена. Гроб припада хоризонту С2 који је тежишно опредељен у другу трећину VI века (Ivanišević et al. 2006, 122, 190, Pl. 26/7, Fig. 9.11). Сличности се проналазе и са једним примерком из Салоне, који је, истина, нешто већих димензија (Vinski 1974, 39, Т. XXXIII/1). Другој фибули са две урезане линије на луку наликују фибуле са утврђења Градиште у селу Љубинци код Александровца, оквирно датоване у VI век (Рашковић et al. 2010, 35, Т. 11/2–3), као и један примерак откривен у Царичином граду.⁴

Коначно, као сасвим особен налаз са Градца истичемо једну тауширану гвоздену фибулу, дужине 7,5 цм, којој недостаје игла и доњи део стопе

⁴ Необјављено, С-69/89 (документација Археолошког института у Београду).

Сл. 3. Гвоздена фибула орнаментисана уметнутим нитима од легуре бакра
(фото: М. Радишић)

Fig. 3. Iron fibula decorated with inlaid copper alloy wires
(photo: M. Radišić)

(сл. 3, Т. I/4) (Петровић et al. 2012, 189, кат. бр. 76).⁵ Фибула има кратак, али широк лук, на коме су подужно уметнуте четири жице од легуре бакра, а на средишњем делу је урезан цик-цак орнамент. Изражено дугачка стопа орнаментисана је са девет попречно уметнутих жица. Будући да се између распоређених жица налазе трагови метала сличне боје, могло би се претпоставити да је горња површина фибуле готово у потпуности била прекривена танким слојем легуре. На суженом делу који повезује лук и горњи део стопе причвршћена су два навоја помоћу којих се доњи део стопе везивао за фибулу. Глава носи осовину са опругом на чијим крајевима је фиксирано по једно полиедарско проширење (тзв. дугме) израђено од бронзе. Још једно полиедарско дугме исте величине фиксирано је на предњој страни фибуле.

Према неким поменутиим карактеристикама (дугачка стопа, кратак и повијен лук, полиедарско дугме на предњој страни за блокирање опруге) наш примерак би се такође могао повезати са групом тзв. западnobалканских фибула. Међутим, Флорин Курта и Андреи Гандила су овакве фибуле уврстили у посебну класу рановизантијских фибула (Curta and Gândilă 2013, 125, class 9, Figs. 21/6–10, 22/1–7, 11, 12) коју карактерише шири лук у односу на стопу и, нарочито, попречне пруге (*striations*) на стопи које су могле бити изведене техником тауширања. Линеарни орнаменти каткад се налазе и на луку. По правилу су већих димензија, преко 5 цм дужине. Аутори су се уздржали од ближег датовања своје класе 9, али истичу да је највише при-

⁵ У каталожном опису се наводи да је фибула декорисана сребрним нитима јер је приказана пре конзерваторског третмана. Након конзервације предмета коју је недавно извршио Томислав Живковић, конзерватор Завичајног музеја у Књажевцу, утврђено је да су украсне нити (жице) направљене од легуре бакра. Захваљујем господину Живковићу на подацима.

мерака документовано у североисточној Бугарској, те да се појављају и на тлу Македоније (Curta and Gândilă 2013, 125). Налаз са Градца и аналогне фибуле из Србије и Босне и Херцеговине нису им били познати.

Територијално најближу аналогију нашој фибули представља налаз из Ргоште у околини Књажевца (Јовановић 1989, 76, сл. 4; Петровић и Јовановић 1997, 90, кат. бр. 12), а веома јој је близак и један, према најновијем попису, усамљени налаз са подручја Барбарикума, из места Давидени у Румунији (Teodor 1988, 208, Fig. 9/9; Curta and Gândilă 2013, 125, Fig. 21/7). Слични су примерци из околине Тетова у Македонији (Микулчић 1996, 21, сл. 1/1; Mikulčić 2002, 470, Abb. 388/3) и утврђења Градац у Илињачи код Сарајева (Fekeža 2005, 184–185, sl. 1), који у горњем делу стопе уз попречне „пруге” имају квадратно проширење украшено утиснутим кружићима. Изузетан примерак са утврде на Лишкој Тави код Чачка на стопи има два квадратна проширења са распоређеним кружићима и свега три попречно утиснуте сребрне нити између њих (Радичевић 2009, 410–411, сл. 7-9; Градина на Јелици 2014, 189, кат. бр. 255). Још се могу навести фибуле са „пругама” откривене на Дебелом брду код Сарајева (Vinski 1974, 14, Т. VIII/4) и у месту Врба у Гламочком пољу (Војановски 1981, 204, sl. 6). Сви наведени налази се датирају у период друге половине VI и почетка VII века.

У погледу временског опредељења фибуле са Градца индикативни су тауширани примерци већих димензија из Прахова, приписани последњим деценијама VI века (Јанковић 1981, 174, Т. XVI/7–8). Нешто веће фибуле, израђене махом од гвожђа, забележене су и у завршним слојевима рановизантијске фазе на Гамзиграду, који су поуздано датовани у крај VI и рано VII столеће (Јанковић 1983, 135, кат. бр. 196–198, сл. 109/2). Неколици-на сличних примерака потиче и са Царичиног града.⁶

Рановизантијском периоду, даље, највероватније припадају два веома слична гвоздена кључа са Градца (Петровић et al. 2012, 197, кат. бр. 117–118). Имају дршку плочастог пресека која се на врху завршава кружним/полукружним проширењем са већим отвором за качење, а на супротном, савијеном крају, формиран су зупци за покретање механизма браве. На једном примерку делимично је очувана декорација коју чини мотив риблије кости (Т. I/5–6). Кључеви ове врсте проналажени су у рановизантијским слојевима на локалитетима широм Србије – Царичином граду (Bavant 1990, 200, Cat. nos. 40–41, Pl. XXIX/40-41), Градини на Јелици и другим утврђењима

⁶ Необјављено, С-94/88, С-340/01, С-192/00 (документација Археолошког института у Београду).

у околини Чачка (Градина на Јелици 2014, 124, кат. бр. 97; 190, кат. бр. 258), Карагашу у Ђердапу (Špehar 2010, 87, kat. br. 313–315, T. XIII/313) и др. Ипак, треба напоменути да су кључеви исте врсте познати и на касноантичким налазиштима (Ivanišević i Nikolić-Đorđević 1997, 137, sl. 57/1; Даутова-Рушевљан 2008, 309, сл. 10/6–7).

Неколицину случајно нађених предмета са овог налазишта није могуће сасвим поуздано временски одредити. То се пре свега односи на налазе алата и оруђа који због своје утилитарне функције нису битно мењали изглед од антике до средњег века и новог доба (Петровић et al. 2012, кат. бр. 105, 122, 146, 158, 159, 171). С друге стране, један прстен се са великом сигурношћу може приписати периоду касног средњег века (Петровић et al. 2012, кат. бр. 137).

Сажимајући претходно изложене податке закључује се да је Градац вишеслојан локалитет, где се најјасније издвајају налази касноантичког и рановизантијског доба. О интензитету и карактеру насељавања овог положаја не може се ништа одређеније рећи већ због саме чињенице да нису предузимана ископавања, па се не располаже основом и димензијама бедемима брањеног простора, подацима о техници градње, распореду објеката и сл. Оскудне информације о изгледу тврђаве – постојање неколико кула и подграђа, бедеми ширине 1,5 м – уклапају се у општу слику рановизантијског градитељства на тлу Илирикума.

На основу налаза ранијег датовања, као што су новац цара Филипа I (244–249) и фибула типа *Viminacium–Novae* из IV–V века, могло би се прет-поставити да је ово место било насељено и фортификовано већ у периоду касне антике. Наиме, познато је да процес изградње брдских утврда отпочиње током друге половине III и добија замах у IV веку због опасности од варвара који организују пљачкашке походе ка балканским провинцијама (Milinković 2008, 538–545; Милинковић 2010, 29–30). Утврде овог периода на нашем простору још увек су археолошки недовољно испитане, али се на основу боље истражених примера (Тврђава Рас, Велика Градина у Врсеницама) показало да је реч о фортификацијама мање површине, са слабије грађеним бедемима и ретким кулама. Оне су углавном обнављање током VI века (Porović 1999, 73–81; Porović i Vikić 2009, 35–44, 124–127).

Такође треба имати у виду примере систематски истраживаних брдских локалитета, где су откривени спорадични материјални трагови из касне антике, а није констатован одговарајући слој и архитектура, попут Градине

на Јелици. Зато се помишља на евентуално краткотрајно коришћење положаја Градине пре изградње рановизантијске фортификације, када је дошло до пуног насељавања (Милинковић 2010, 28–30). Такву могућност не би требало искључити ни у случају нашег локалитета.

Током последњих деценија IV и већег дела V века северни Илирик био је изложен упадима Гота и Хуна. Нарочито велике последице оставиле су хунске провале 441. године, када је разорен оближњи Наис (Петровић 1976, 41–43; Петровић et al. 2012, 115–119). Уколико је на Градцу било знатнијег (утврђеног) насеља постоји могућност да је оно страдало и/или запустело током ових дешавања, мада се може рачунати и са тим да није свако насељено место било угрожено. Постоји мишљење да је Градац обновљен током четврте деценије VI века у склопу добро познатих градитељских подухвата цара Јустинијана I (527–565) (Петровић et al. 2012, 119; Миливојевић 2013, 12–13), када је само на територији града Наиса, у чијим оквирима се тада вероватно налазила област Сврљига, обновљено и изграђено 40 тврђава (Procopius, *De aedif.* IV 4, уз коментар Ф. Баришића: ВИНЈ I, 62–63, нап. 138; Петровић 1976, 110–114). Ипак, није искључено да се његова (ре)окупација одиграла и раније, у време цара Анастасија I (491–518), будући да је већ тада започета интензивнија градитељска обнова Илирика. На то би могли да указују поменути налази полуфолиса кованих за владе Анастасија и његовог наследника Јустина I (518–527).

Досадашња сазнања о утврђењима у сливу Горњег Тимока⁷ сведоче о насељавању током касне антике и ране Византије, али се због недовољне истражености не може конкретније говорити о етапама живота и грађевинским обновама (Petrović 1995; Петровић 1997, 120–121). Поменимо и то да се на основу одређених археолошких података, пре свега нумизматичких налаза, претпоставља да је у долини Великог Тимока и тврђавама дуж Ђердапа почетком VI века подигнуто неколико нових и вршена ревитализација постојећих фортификација (Јанковић 1981, 61, 185–186; 1983, 128; Špehar 2010, 152). Постоји могућност да су извесни радови већ тада организовани и на простору Гамзиграда, који је неколико деценија касније, у време Јустинијана, вероватно доживео знатнију обнову (Јанковић 1983, 128–129; Петковић 2010).

За сада се једино може претпоставити да се током друге трећине VI века на Градцу одвијао интензиван живот, будући да највише познатих

⁷ Реч је о неколицини утврђења евидентираних у горњем току Сврљишког Тимока (северно од Сврљига), дуж Трговишког Тимока и горњег тока Белог Тимока.

рановизантијских новчића припада ковањима цара Јустинијана. Најмлађе датован је полуфолис из 563–564. године (Миливојевић 2013, 64, кат. бр. 232–235). Присуство гвоздених фибула са посувраћеном стопом, пре свега велике тауширане фибуле, упућује на претпоставку да је тврђава коришћена све до краја VI века.

Због свега наведеног, било би пожељно да се што пре спроведу ископавања на површинама које нису девастиране, како би се добили поузданији археолошки подаци и сачувало налазиште од даљег уништавања. Уз то, касноантичке/рановизантијске утврде у области Сврљига још увек представљају велику непознаницу за истраживаче. Од 2008. године започета су систематска рекогносцирања и обимнија истраживања појединих античких и праисторијских локалитета ове регије, кроз сарадњу Балканолошког института САНУ и Завичајне музејске збирке Културног центра Сврљиг,⁸ што свакако представља значајан подстрек и за истраживање локалитета других периода.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bavant, Bernard.** 1990. Les petites objets. In *Caričin Grad II*, eds. Bernard Bavant, Vladimir Kondić et Jean-Michel Spieser, 191–257. **Belgrade - Rome: Institut Archéologique de Belgrade – École Française de Rome.**
- Bojanovski, Ivo.** 1981. Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 35/36: 195–211.
- Bulić, Dejan.** 2013. The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation. In *The World of the Slavs – Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. Srđan Rudić, 137–233. **Belgrade: The Institute of History.**
- Buljević, Zrinka, Sanja Ivčević, Jagoda Mardešić, i Ema Višić-Ljubić.** 1994. Artes minores Salonae Christianae. U *Salona Christiana*, ur. Emilio Marin, 213–290. **Split: Arheološki muzej.**
- Busuladžić, Adnan.** 2008. Zbirka fibula iz Mogorjela. *Opuscula Archaeologica* 32: 21–54.
- ВИИИИ I = Византиски извори за историју народа Југославије**, Том 1, ур. Георгије Острогорски. **Београд: Издавачко предузеће, 1955.**

⁸ Први резултати су већ презентовани у публикацији: Петровић et al. 2012. Приметно је и да радови из области археологије добијају све више места на страницама Етно-културолошког зборника који се издаје у Сврљигу.

Vinski, Zdenko. 1974. Kasnoantički starosjedoci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog elementa. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIX: 5–51.

Генчева, Евгения. 2004. *Римските фибули от България от края I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.* Велико Търново: Фабер.

Голубовић, Петар. 2002. Сврљиг. У *Географска енциклопедија насеља Србије IV*, ур. Миодраг Ђуричић (под руководством Србољуба Стаменковића), 8–16. Београд: Географски факултет.

Градина на Јелици 2014. *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, Каталог изложбе, ур. Михаило Милинковић и Перица Шпехар. Чачак: Народни музеј.

Даутова-Рушевљан, Велика. 2008. Систематско-заштитна ископавања на локалитету Врањ у Хртковцима 2005–2006. године. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 287–312.

Ivanišević, Vujadin, Michel Kazanski, et Anna Mastykova. 2006. *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.

Ivanišević, Vujadin, i Snežana Nikolić-Đorđević. 1997. Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu. *Singidunum* 1: 65–150.

Јанкович, Джордже. 1980. Позднеантичне фибуле VI-VII веков и Славјане. In *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 septembre 1975*, Tome 2, ed. Bohuslav Chropovsky, 171–181. Bratislava: Institut Archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences.

Јанковић, Ђорђе. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века.* Београд: Археолошки институт.

Јанковић, Ђорђе. 1983. Рановизантијски Гамзиград. У *Гамзиград – касноантички царски двораци*, ур. Стојан Ђелић, 120–141. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јермић, Гордана. 2013. Поводом осамдесет година систематских рекогносцирања општине Сврљиг – необјављени подаци за топографску карту области. *Етно-културолошки зборник XVII*: 27–38.

Јовановић, Светозар. 1989. Нови археолошки налази у Књажевцу – прилог утврђивању локације Тимасум Мајус-а. *Гласник Српског археолошког друштва* 5: 74–77.

Микулчић, Иван. 1996. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација.

Mikulčić, Ivan. 2002. *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte, Vici, Refugien, Kastelle*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 54. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

- Milavec, Tina.** 2009. Crossbow fibulae of the 5th and 6th centuries in the southeastern Alps. *Arheološki vestnik* 60: 223–248.
- Миливојевић, Славиша.** 2013. *Антички и средњовековни новац из музејске збирке у Сврљигу*. Сврљиг: Центар за туризам, културу и спорт Сврљиг.
- Milinković, Mihailo.** 2008. Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien. In *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. Ergänzungsbände zum RGA, Band 58, Hrsg. Heiko Steuer und Volker Bierbrauer, 533–557. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Милинковић, Михаило.** 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*. Београд: Завод за уџбенике.
- Милинковић, Михаило.** 2012. Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку – археолошки подаци. У *Византијски свет на Балкану II*, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић и Радивој Радић, 299–312. Београд: Византолошки институт.
- Petković, Sofija.** 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.* Beograd: Arheološki institut.
- Петковић, Софија.** 2010. Ромулијана у време после царске палате. У *Felix Romuliana-Гамзиград*, ур. Ивана Поповић, 167-199. Београд: Археолошки институт.
- Петровић, Петар.** 1976. *Ниш у античко доба*. Ниш: Градина.
- Petrović, Petar.** 1995. Les forteresses de la basse antiquité dans la région du Haut Timok. *Starinar* XLV–XLVI: 55–66.
- Петровић, Петар.** 1997. Римљани на Тимоку. У *Археологија источне Србије, Научни скуп, Београд-Доњи Милановац, децембар 1995*, ур. Мирослав Лазич, 115-131. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.
- Петровић, Петар, и Светозар Јовановић.** 1997. *Културно благо књажевачког краја*. Београд: Археолошки институт.
- Петровић, Владимир, Војислав Филиповић, и Славиша Миливојевић.** 2012. *Сврљичка област у праисторији, антици и средњем веку*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Сврљиг: Културни центар Сврљиг.
- Роровић, Marko.** 1999. *Tvrđava Ras*. Beograd: Arheološki institut.
- Роровић, Marko, i Vesna Bikić.** 2009. *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*. Beograd: Arheološki institut.
- Радичевић, Дејан.** 2009. Прилог проучавању рановизантијских фибула на тлу Србије са посебним освртом на налаз са Лишке Ћаве код Гуче. *Зборник Народног музеја XIX-1*: 403–420.
- Рашковић, Душан.** 2014. Примери касноантичких налаза и налазишта на подручју централне Србије III и IV века. У *Ниш и Византија XII, Зборник радова са деветог научног скупа. Ниш, 3–5. јун 2013.*, ур. Миша Ракоција, 205–218. Ниш: Универзитет у Нишу.

- Рашковић, Душан, Неда Димовски, и Сања Црнобрња.** 2010. Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима–Жупа Александровачка. *Жупски зборник* 5: 29–52.
- Schulze-Dörrlamm, Mechthild.** 1986. Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. *Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33: 593–720.
- Teodor, Dan Gh.** 1988. Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V–VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei* XII: 197–223.
- Uenze, Syna.** 1992. *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 43. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Fekeža, Lidija.** 2005. Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotarcu kod Sarajeva (nastavak). *Glasnik Zemaljskog muzeja* 46: 175–202.
- Филиповић, Војислав, и Славиша Миливојевић.** 2008. Уништавање археолошких локалитета, утврђења и сакралних места у области Сврљига. *Етно-културолошки зборник* XII: 107–112.
- Filipović, Vojislav, and Vladimir Petrović.** 2012. Destruction of Archaeological and Cultural Heritage in the Area of Svrljig. *Arheologija i prirodne nauke* 8: 49–53.
- Хараламбиева, Анна, и Георги Ат. Атанасов.** 1992. Новопостъпили фибули от III-VII в. в Шуменския музей. *Известия на Народния музей Варна* 28(43): 87–120.
- Curta, Florin, and Andrei Gândilă.** 2013. Sixth-century fibulae with bent stem. *Peuce* XI: 101–176.
- Špehar, Perica.** 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu.* Beograd: Arheološki institut.
- Шпехар, Перица, Наташа Миладиновић-Радмиловић и Соња Стаменковић.** 2013. Касноантичка некропола на локалитету Давидовац–Црквиште. *Старинар* LXIII: 269–286

Milica Radišić

Institute of Archaeology, Belgrade

**LATE ANTIQUE AND EARLY BYZANTINE
CHANCE FINDS FROM THE SITE OF
GRADAC–GRBAVČE IN THE VICINITY OF SVRLJIG**

Key words: *Gradac, Svrljig, fortification, fibulae,
Late Antique period, Early Byzantine period*

On a rocky hill (609m) called Gradac, in the village of Grbavče near Svrljig, the remains of one of many fortifications built in the region of the central Balkans in the Late Antiquity and Early Byzantine period are located (Map 1). The site was first recorded in 1934, during the listing of the archaeological monuments in the area of Svrljig, when it was, without any detailed data, described as a place comprising ancient walls. During the systematic surveys of the municipality of Svrljig, performed in the 1980's, the remains of walls around 1.5 m thick, several towers and a smaller suburb were noted (Fig. 1). However, in the following period, intense deterioration of the walls took place as well as illegal excavations, so that today the hill is almost completely bare and only in rare places are the remains of the foundations of the fortifications and buildings visible (Fig. 2). Given that archaeological investigations have not been conducted, the only data available are the chance finds from the collection of the Homeland Museum in Svrljig which indicate that Gradac is a multilayered site.

The most apparent are the finds from the Late Antique and Early Byzantine periods. The numismatic material comprises only a few coins, minted during the reigns of Emperor Philippus I (244–249), Anastasius I (491–518), Justin I (518–527) and Justinian I (527–565). Along with the coins, four fibulae are of particular importance to the chronological picture of the site.

One iron bow fibula belongs to the *Viminacium – Novae* type, with a spiral head holding a spring cord and a short rectangular foot with a rolled end (Pl. I/1). The use of such fibulae reached its height in the second half of the fourth and the first half of the fifth century, although there is the possibility that they had already existed from the beginning of the fourth century and continued to be used through to the end of the next century. Their somewhat higher concentration has been noted, for example, in the Late Antique layer at Gamzigrad, and it is important to highlight that they have also been discovered in some hilltop forts of the Late Antiquity.

The next fibula, made of iron, has an inverted foot and two coils wound between it and the start of the bow. The head of the fibula holds a shaft on which there is a spring and whose ends are shaped into small spheres. On the front of the head there is a “horn” for locking the spring. A dense incised cross-hatch pattern covers the entire surface of the bow and the foot (Pl. I/2). An example from the Više Grobalja necropolis in Kostolac is very similar to this fibula. The second fibula made of iron has thickenings in the shape of small spheres on the head and at the ends of the shaft. The bow is decorated with two parallel incised lines (Pl. I/3). Similar fibulae have been discovered at the site of Gradište in Župa Aleksandrovačka and at Caričin Grad.

What stands out as a quite distinctive find from Gradac is an iron fibula of larger dimensions. On its wide bow and pronouncedly long foot, inlaid copper alloy wires are arranged. Between the two middle wires on the bow, a zigzag ornamentation can be seen. The head of the fibula holds a shaft with a spring on it and polyhedral knobs, made of bronze, fixed to its ends. Another polyhedral knob of the same size is located on the front of the head (Fig. 3, Pl. I/4). The closest territorial analogy to our fibula is a find from the village of Rgošte in the vicinity of Knjaževac, whilst an example from Liška Čava near Čačak and several other finds discovered in Macedonia and Bosnia are, to a certain extent, also similar.

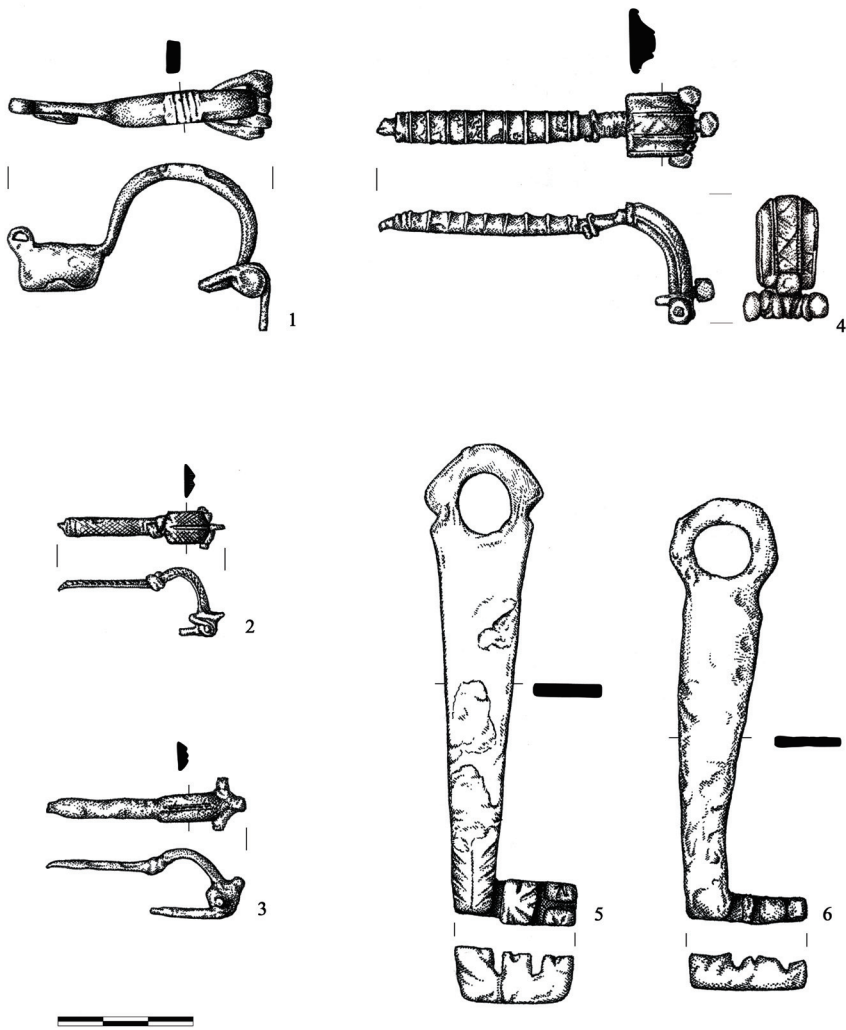
All three described fibulae with inverted foot belong to a large group of Early Byzantine fibulae. Although they have been systematised on several occasions, due to insufficient stratigraphic data and difficulties when defining the settlement phases within the fortification, it appears that the line of development of the Early Byzantine fibulae has not yet been clarified in detail. In a broader sense, however, our examples could be attributed to a group whose characteristics comprise an inverted, somewhat longer foot, two or three coils, a lower arched bow and a so-called horn or knob for locking the spring on the head (instead of an “S” ending which was also present on Early Byzantine fibulae). Such fibulae have frequently been discovered in the western parts of the Balkans and, consequently, are referred to in literature as the *West Balkan (Dalmatian)* or *Salona* type. However, it is evident that they also appear in substantial numbers in the region of the central Balkans, thus the use of the aforementioned names should be questioned. They are mainly dated to the second half of the sixth and the beginning of the seventh century.

Two very similar iron keys from Gradac most likely also belong to the Early Byzantine period (Pl. I/5,6), whilst a number of other objects from the site (iron tools) cannot be more precisely dated to a specific period since they were

the same shape from the Antiquity all the way through to the Late Middle Ages and the early modern period.

Therefore, based on the previous dating of the finds, such as the coins of Philippus I (244–249) and the fibula of the *Viminacium-Novae* type, there is a possibility that this site had already been inhabited and fortified in the period of the Late Antiquity. Throughout the last decades of the fourth and most of the fifth century, the central Balkan region was exposed to incursions of the Goths and the Huns, of which the Hun invasion in 441 was particularly devastating, when Niš was completely destroyed. Whether these events led to the destruction and/or abandonment of the settlement on Gradac remains unknown. It can be further assumed that the (re)occupation of Gradac happened during the reigns of Anastasius I (491–518) and Justinian I (527–565), when intensive reconstruction took place in the territory of Illyricum. The most recent dated coin from the site is a semifollis from 563–564, whilst the finds of iron fibulae with an inverted foot indicate the possible use of the fortification all the way through to the end of the sixth century.

Translated by Dave Calcutt

T. I Касноантички и рановизантијски налази са Градца (цртежи: М. Томић)
Pl. I Late Antique and Early Byzantine finds from Gradac (drawings: M. Tomić)